

PALŦEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN 2002 & 2003

RuG

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Nynke Tiekstra & Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: het skelet uit graf 398 te Oosterbeintum (pp. 146–149)

ISBN 90 807390 06

Adres van de redactie
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

14/15

ARCHEOLOGIE IN

2002 & 2003

redactie

Jurjen M. Bos
Daphne Maring
Dick Stapert

Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
&
Barkhuis Publishing
2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Griekenland, 4) Syrië, 5) Egypte, 6) Mali, 7) Duitsland.

In dit nummer: 1) Wijnaldum, 2) Pingjum, 3) Wommels-Stapert, 4) Leeuwarden, 5) Joure, 6) Siegerwoude, 7) Oosterwolde, 8) Trimunt, 9) Groningen, 10) Borger, 11) Emmelhout.

INHOUD

Voorwoord	ix
H.T. WATERBOLK Het geheim van het oude heideland	1
VEERLE ROTS, DICK STAPERT EN LYKKE JOHANSEN Spitsen van Siegerswoude (Fr.), Emmerhout (Dr.) en Luttenberg (Ov.): Gebruikssporenonderzoek	11
LYKKE JOHANSEN, MARCEL NIEKUS EN DICK STAPERT Twee vuurmakers van vuursteen van het type Rijckholt	16
R.T.J. CAPPERS EN W.A. YTSMA Hazelnoten en mobiliteit in het Boreaal	21
HENNY GROENENDIJK Grote mesolitische afslagbijl uit Trimunt, gem. Marum (Gr.)	27
WIETSKES PRUMMEL EN MARCEL J.L.TH. NIEKUS De laatmesolithische vindplaats Jardinga: de opgravingen in 2002 en 2003	31
P.J. BAAK, S. BOTTEMA, R.T.J. CAPPERS EN H. WOLDRING Vegetatiehistorie van Jardinga (Fr.)	38
SYTZE BOTTEMA Vreemde activiteit en vreemd pollen aan de Tjonger (Fr.)	45
NICOLIEN BOTTEMA-MAC GILLAVRY Hergebruik van hout in de prehistorie?	48
BJØRN SMIT EN DAAN RAEMAEKERS Waardevol vuursteen? Waardering en selectie van steentijdvindplaatsen in pleistoceen Noord-Nederland	54
R.T.J. CAPPERS, Y. BOEKEMA EN S.A. MULDER Zaadgrootte als domesticatiekenmerk	58
O.H. HARSEMA De wereld gezien door vogel-ogen, of: de rol van roof en diefstal in de verbreiding van de kennis van het agrarische bestaan	64
ELSA KLEINE, HENK WOLDRING, RENÉ CAPPERS EN PETER ATTEMA Holocene vegetatiegeschiedenis van de Sibaritide (Calabrië, Italië): analyse van het pollenmateriaal uit Lago Forano	68

D.C.M. RAEMAEKERS Over benen werktuigen en deposities van runderhorens. De betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd voor de Swifterbancultuur	74
ILONA KAPTEIN Archeozoologisch onderzoek van paardachtigen (<i>equidae</i> sp.) uit het vroegneolithische Nabije Oosten	78
J.E.A. JANS EN R.T.J. CAPPERS Brood- & macaronitarwe in het oude Egypte: een late oogst	82
SOFIA VOUTSAKI The Argolid, 2000–1500 BC: a new project based at the GIA	89
PETER ATTEMA, RIK FEIKEN, TYMON DE HAAS, MARTIJN VAN LEUSEN EN JOKE OOSTERHUIS Survey in het dal van de Astura, 2003	92
S.A. MULDER EN R.T.J. CAPPERS Een mossenatlas van indicatorsoorten voor archeobotanisch onderzoek	98
REINDER REINDERS Archeologische vindplaatsen in de vlakte van Sourpi. Voorlopige resultaten van de surveys in 2000 en 2002	104
PETER ATTEMA, JAN DELVIGNE EN MARTIJN VAN LEUSEN Recent onderzoek in de omgeving van de Timpone Motta, Francavilla Marittima (Calabria), en het <i>Raganello Archaeological Project</i>	111
M.A. TENSEN, O.M.H. DE VRIES, J. HILLE EN R.T.J. CAPPERS Moleculair onderzoek aan oude tarwe uit Egypte	117
PIETER BAAK Maalstenen bij de Dogon (Mali)	122
P.B. KOOI EN M.J.M. DE WIT Borger <i>revisited</i> , de nederzetting op de Daalkampen (Dr.)	129
INGER WOLTINGE EN WIETSKA PRUMMEL Wommels-Stapert (Fr.): botmateriaal uit de vroege en midden-ijzertijd	134
T. BLOKZIJL Wonen en werken: commerciële activiteiten en Romeinse kust- <i>villae</i> in Latium (Midden-Italië)	139
J.T. ZEILER Paardenrookvlees uit Kesteren (Gld.)	143
EGGE KNOL EN XANDRA BARDET <i>Fremde im Frühmittelalter</i> : Noord-Nederland	146

YPIE AALDERS, HELLE MOLTHOF, WIEKE DE NEEF EN REINDER REINDERS Nagels en plaatjes uit Wijnaldum (Fr.). Aanwijzingen voor Friese klinkerschepen in de vroege Middeleeuwen?	150
JESSICA GRIMM Monnikenwerk	155
A. JAGER De Vischmarktpijp en de Brol te Leeuwarden (Fr.)	159
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek van de beerput van de Latijnse School in Groningen (Gr.)	165
A. JAGER Kerkstraat 5–9 te Pingjum (Fr.)	171
V.R. RIDDERBOS EN J.M. BOS Laat 18e-eeuws pottenbakkersafval uit Joure (Fr.)	175

VOORWOORD

Dit jaar is in vele opzichten een memorabel jaar geweest voor Paleo-aktueel, het bij-de-tijdse jaarboek van het Groninger Instituut voor Archeologie. Het belangrijkste feit waarmee wij werden geconfronteerd was de pensionering van de spil van de redactie, Mette Bierma. Na 13½ jaar moesten wij afscheid van haar nemen, zij het niet van haar adviezen.

Dan werd Paleo-aktueel voor het eerst een dubbelnummer over het onderzoek in de jaren 2002 en 2003. De uitgave liep helaas vertraging op; het vertrek van Mette speelde daarin natuurlijk mee, maar ook de onderwijsvernieuwing waarmee vele auteurs te maken kregen speelde een rol bij de aanlevering van artikelen.

Een extra dik dubbelnummer dus, maar we hopen van nu af aan weer echt aktueel te zijn, en jaarlijks te verschijnen, mede door de – weer een verandering – nieuwe uitgever, die zich met grote inzet bezighoudt met een nieuwe opmaak, samen met oude en nieuwe medewerkers van de tekenkamer: Jan Smit, die het omslag van de eerste nummers van Paleo-aktueel ontwierp, ging in 2004 met pensioen.

Een dubbelnummer, over 2002 en 2003, maar sommige auteurs waren zo gretig dat ook al een beetje 2004 wordt belicht. Volgend jaar meer. Ook nog, in 2004, kroonjaren voor de collegae Butler, Van Zeist, Waterbolk en anderen. Waterbolk bijt in deze aflevering de spits af met een persoonlijke terugblik op het reilen en zeilen van de archeologie en haar beoefenaars in Drenthe vanaf de tijd van Reuvens.

De redactie spreekt de hoop uit dat de vele nieuwe studenten en de vele nieuwe tijdelijke medewerkers komend jaar zullen bijdragen aan Paleo-aktueel 16, maar ook natuurlijk de amateurs in de regio's.

De redactie

OVER BENEN WERKTUIGEN EN DEPOSITIES VAN RUNDERHORENS

DE BETEKENIS VAN DE CATEGORIEËN WILD EN GEDOMESTICEERD VOOR DE SWIFTERBANTCULTUUR

D.C.M. Raemaekers

In de Nederlandse archeologie is het gebruikelijk de overgang van Mesolithicum naar Neolithicum ('neolithisering') te definiëren op basis van de voedselvoorziening. Het eerste voorkomen van aanwijzingen voor akkerbouw en/of veeteelt (samen: landbouw) bepaalt hiermee het begin van het Neolithicum. In het gebied tussen Schelde en Elbe vindt de overgang naar het Neolithicum plaats binnen de Swifterbant-cultuur. De vroege fase van de Swifterbantcultuur kan als mesolithisch worden gekenschetst op basis van de afwezigheid van aanwijzingen voor landbouw en dateert van ca. 5000–4600 v.Chr. Vanaf het begin van de middenfase van de Swifterbantcultuur zijn botten van huisdieren bekend; vanaf op zijn laatst 4200 v.Chr. vormen akkerbouwproducten onderdeel van het menu (Raemaekers, 1999). Kenmerkend voor de botspectra van de middenfase van de Swifterbantcultuur is dat botten van jachtwild en huisdieren in vergelijkbare verhoudingen voorkomen (Zeiler, 1997). In deze bijdrage wordt nader ingegaan op de middenfase van de Swifterbantcultuur.

Uit etnografische contexten zijn talloze voorbeelden bekend van jager-verzamelaars met een voorkeur voor of juist een taboe op het consumeren van bepaalde diersoorten. In de context van een samenleving waarin nieuwe diersoorten aan het menu worden toegevoegd, is het goed voorstelbaar dat deze nieuwe diersoorten bij uitstek geschikt zijn als 'grondstof' voor betekenisvolle handelingen. Dit kan dan op twee manieren gebeuren: ten eerste kunnen de nieuwe soorten gezien worden als ongeschikt om in de traditionele rituele contexten te opereren. Een tweede mogelijkheid is dat de nieuwe diersoorten juist zeer geschikt worden geacht voor rituele duiding.

In het kader van de Swifterbantcultuur zou de voor- of afkeur voor bepaalde diersoorten zich in twee archeologische contexten kunnen uiten. Ten eerste kan de depositie van runderhorens bestudeerd worden, waarbij bepaald wordt of het horens van wilde dan wel gedomesticeerde runderen betreft. Ten tweede zou de genoemde voor- of afkeur archeologisch traceerbaar kunnen zijn bij de selectie van botmateriaal voor de vervaardiging van benen werktuigen. Indien het percentage werktuigen gemaakt van botten van een diersoort veel hoger is dan op basis van de samenstelling van het botspectrum verwacht kon worden, is er sprake van positieve selectie. Een lager percentage werktuigen in vergelijking met het botspectrum zou kunnen wijzen op vermindering van het gebruik van een diersoort: een negatieve selectie. De centrale vraag van deze bijdrage is of de categorieën wild en gedomesticeerd alleen in onze hoofden bestaan (*etic*), of ervoeren de mensen van de Swifterbantcultuur deze categorieën ook als betekenisvol (*emic*)?

Runderhorens

De eerste archeologische context waarin de symbolische betekenis van de categorieën wild en gedomesticeerd kan worden onderzocht, is die van de runderhorens uit natte contexten. In 1995 lieten Prummel en Van der Sanden veertien horens dateren (Prummel & Van der Sanden, 1995). Vier dateren uit de periode van de Swifterbantcultuur en wel tussen 4450 en 3520 v.Chr. Aangezien zowel oerrunderen als huisrunderen horens hebben, levert de determinatie van deze horens inzicht in de vraag of de categorieën wild en gedomesticeerd in deze depositiecontext van betekenis zijn

geweest. Het blijkt dat twee van de vier vondsten van het oerrund zijn; de twee andere horens zijn van het huisrund. Geconcludeerd dient dan ook te worden dat in deze context de categorieën wild en gedomesticeerd niet van betekenis lijken te zijn. Opvallend is trouwens dat de vier horens met Swifterbant-datering alle van mannelijke exemplaren zijn.

Benen werktuigen

Het onderzoek naar de eventuele selectie van botmateriaal ten behoeve van de productie van benen werktuigen is gebaseerd op de beschikbare gegevens voor de periode 4600–3400 v.Chr.: de periode vanaf de oudste huisdierbotten in Swifterbant-context tot het einde van de Swifterbantcultuur. Hoewel het totaal aantal werktuigen van bot en gewei enige honderden bedraagt, is er slechts een klein aantal werktuigen geschikt voor dit onderzoek. Ten eerste is er voor gekozen gewei-artefacten niet in het onderzoek te betrekken, aangezien voor dit type werktuig in de regel het gewei van edelhert gebruikt wordt en de horens van het huisrund en schaaap/geit vanwege de specifieke materiaalkenmerken waarschijnlijk functioneel geen alternatieven zijn. Ten tweede is het noodzakelijk dat van de werktuigen de diersoort is vastgesteld om het selectiegedrag ten aanzien van de botten van huisdieren en jachtwild vast te stellen. Het merendeel van de werktuigen is dusdanig bewerkt dat slechts de groottecategorie kan worden vastgesteld (met name LM: *Large Mammal*). Uiteindelijk blijven zo zestien benen werktuigen van drie vindplaatsen over. Deze vindplaatsen zijn Swifterbant (gemeente Dronten, Flevoland), Brandwijk en Hazendonk (beide gemeente Graafstroom, Zuid-Holland).

Swifterbant (4300–4000 v.Chr.). De werktuigen van gewei, been en tand zijn in 1988 door Bulten onderzocht (Bulten, 1988). In totaal kon van zes benen werktuigen de diersoort bepaald worden. Gedomesticeerd varken, schaaap/geit en rund zijn in het botspectrum aanwezig, maar alleen van runderbotten zijn werktuigen gemaakt. Het betreft twee priemen. Van de botten van jachtwild zijn vier priemen gemaakt: twee van edelhert, een van oeros en een van paard.

Brandwijk (4600–3800 v.Chr.). De benen werktuigen van Brandwijk zijn geanalyseerd door Ro-beerst (1994). De negen werktuigen zijn afkomstig van de verschillende vondstlagen die zich in de holocene sedimenten rondom het rivierduin hebben gevormd (zie Raemaekers, 1999: pp. 42–61). Drie punten en drie beitels zijn vervaardigd van edelhertbot. Daarnaast zijn er drie priemen gemaakt van botten van schaaap/geit.

Hazendonk 2 (3900–3800 v.Chr.). Van den Broeke (1983) heeft de werktuigen van gewei, been en tand gepubliceerd. In totaal zijn 90 benen werktuigen van de Hazendonk bekend. Heranalyse van de ruimtelijke verspreiding van het archeologisch materiaal rondom dit rivierduin heeft er toe geleid dat een aantal vondsten nu anders gedateerd wordt dan vermeld in de publicatie van Van den Broeke (Jonkers, 1996; Raemaekers, 1999: pp. 61–72). De nieuwe laagtoewijzingen zijn zo talrijk dat voor de werktuigen die uit grondmonsters afkomstig zijn en waar de heranalyse geen uitspraak over doet, de genoemde dateringen oncontroleerbaar zijn. Door de onzekere dateringen buiten beschouwing te laten, blijft er één benen werktuig van de Swifterbantcultuur over. Het betreft een spits vervaardigd van een bot van een huisrund uit vondstniveau Hazendonk 2. Uit het oudste niveau, Hazendonk 1, komen geen benen werktuigen.

Analyse

Het aantal werktuigen dat gebruikt kan worden om de vraag te beantwoorden of de categorieën wild en gedomesticeerd voor de mensen van de Swifterbantcultuur relevant waren, is zeer beperkt. In tabel 1 zijn de relevante gegevens verzameld. De eerste indruk is dat te Swifterbant en Brandwijk botten van huisrunderen minder vaak geselecteerd zijn voor de productie van benen werktuigen dan op basis van hun voorkomen in het botspectrum verwacht zou kunnen worden. Het enige benen werktuig van Hazendonk 2 laat zich niet zo eenvoudig duiden.

Aangezien de bovengenoemde vindplaatsen tot één archeologische cultuur en periode behoren, lijkt het gerechtvaardigd een analyse uit te voeren op basis van een optelsom van de drie beschikbare

Tabel 1. Het aantal benen werktuigen van de vindplaatsen Swifterbant S3, Brandwijk en Hazendonk 1 & 2 uitgesplitst naar diersoort (eerste kolom), het aantal gedetermineerde botten van de betreffende soorten (tweede kolom) en het aantal verwachte benen werktuigen indien er geen voor- of afkeur bestaat bij de productie van benen werktuigen (derde kolom). *

	Swifterbant			Brandwijk			Hazendonk			Totaal		
	werkt.	spect.	verw.	werkt.	spect.	verw.	werkt.	spect.	verw.	werkt.	spect.	verw.
Oerrund	1	2	0,0	0	5	1,3	0	0	0	1	7	1,3
Edelhert	2	118	1,6	6	16	4	0	10	0,3	8	144	5,8
Huisrund	2	321	4,3	0	0	0	1	25	0,7	3	346	5
Paard	1	2	0,0	0	0	0	0	0	0	1	2	0
Schaap/geit	0	9	0,1	3	15	3,8	0	1	0	3	25	3,9
Wild										9	151	7,1
Gedomesticeerd										7	373	8,9

*) werkt. = werktuigen, spect. = spectrum, verw. = verwacht.

vindplaatsen. Dit levert een steekproef op van 16 benen werktuigen. Nog steeds geen steekproefomvang om met enige geruststelling een statistische analyse uit te voeren, maar het beeld dat uit de tabel naar voren komt, is dat botten van huisrunden minder dan verwacht gebruikt zijn als uitgangsmateriaal voor benen werktuigen.

Dezelfde impressionistische analyse kan worden uitgevoerd als de diersoorten worden samengenomen tot de categorieën wild en gedomesticeerd. Op basis van deze tabel kan geconcludeerd worden dat beenderen van wilde dieren vaker dan verwacht zijn gebruikt voor de productie van werktuigen (en dus beenderen van gedomesticeerde dieren minder vaak).

Conclusies

In deze bijdrage is geprobeerd de vraag te beantwoorden of de categorieën wild en gedomesticeerd alleen in onze hoofden bestaan, of dat dit categorieën zijn die de mensen van de Swifterbantcultuur ook als betekenisvol ervoeren. De runderhorns lijken er op te wijzen dat deze categorieën bij deposities in natte contexten geen rol speelden. Het onderzoek naar de benen werktuigen levert daarentegen de indruk dat bij voorkeur de benen van wilde dieren gebruikt werden voor de productie van werktuigen. Op basis van het kleine aantal beschikbare werktuigen kunnen hier geen verstrekkende conclusies aan verbonden worden. Aangezien botten van huisrund, paard en schaap/

geit wél gebruikt werden, kan zeker niet gesproken worden van een taboe op het gebruik van de beenderen van gedomesticeerde dieren. Al met al krijgen we de indruk dat de categorieën wild en gedomesticeerd geen structurerende betekenis hadden in de Swifterbantcultuur. En dat terwijl de betreffende opgravingen vrijwel altijd bestudeerd worden als schakel in de overgang van een bestaan gebaseerd op jagen en verzamelen naar dat gebaseerd op landbouw! Het neolithiseringsproces lijkt dan ook vooral van belang voor de archeoloog en minder voor de prehistorische mens.

Summary

The transition period from hunting and gathering to farming seems a perfect period to give meaning to the newly available animal species. The question is whether these new species were seen as ideal for ritual/symbolic actions such as deposition, or were seen as unsuited (taboo). This question is studied on the basis of bone tools and depositions of cattle horns from the Swifterbant culture of north-western Europe (c. 5000–3400 cal. BC). The finds suggest that the dichotomy of wild against domesticated was not relevant to the people of the Swifterbant culture.

Literatuur

Broeke, P.W. van den, 1983. Neolithic bone and antler objects from the Hazendonk near Molenaarsgraaf (Prov. South-Holland) (= Hazendonk Paper 2). *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 64,

- pp. 163–195.
- Bulten, E.E.B., 1988. De beenindustrie van Swifterbant. Een onderzoek naar het bewerkte skeletmateriaal van de vindplaatsen S3 en S5. Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen.
- Prummel, W., & W.A.B. van der Sanden, 1995. Runderhoorns uit de Drentse venen. In: W.A.B. van der Sanden (ed.): *Van Rendierjager tot Ontginster, Nieuwe ontdekkingen in Drenthe (XL)* (Nieuwe Drentse Volksalmanak 112), 8–55.
- Raemaekers, D.C.M., 1999. *The articulation of a 'new Neolithic'. The meaning of the Swifterbant culture for the process of neolithisation in the western part of the North European Plain (4900–3400 cal. BC)* (= Archaeological Series Leiden University 3). Leiden.
- Robeerst, A., 1994. De benen werktuigen van Brandwijk. Bijvakschrift Universiteit Leiden.
- Zeiler, J.T., 1997. *Hunting, fowling and stock-breeding at Neolithic sites in the Western and Central Netherlands*. Groningen.